

Nemerkenyi Előd (1973) történelem–latin szakos tanár, nemzetközi referens (OTKA Iroda), megbízott előadó (ELTE BTK Latin Tanszék), MTA Bolyai-ösztöndíjas. Önálló kötete: *Latin Classics in Medieval Hungary: Eleventh Century* (2004).

Priscianus és a klasszikus hagyomány a középkorban

Nemerkenyi Előd

A következő áttekintés célja annak bemutatása, hogy Priscianus *Institutiones grammaticae* (Nyelvtani tanítások) című munkájának középkori utóélete számos példával igazolja: keletkezési körülményeinek összefüggéseitől eltávolodva egy ókori mű eredeti célkitűzéseitől eltérően is időszzerűvé válik. Előfordulhat, hogy minden olvasó mást tart fontosnak a műben: a szerkezetét, a szerzőjét, a példaanyagát, a terjedelmét vagy éppen a kommentárjait. A középkori latin, illetve a klasszikus hagyomány középkori továbbélésének tanulmányozója különösen gyakran találkozik e jelenséggel.

Priscianus, a mauretaniai Caesarea szülötte, Konstantinápolyban volt a grammatika iskolamestere a Kr. u. 6. század elején.¹ Grammatikai műveinek kéziratos hagyománya azt mutatja, hogy ezek fontos szerepet játszottak a latin nyelvtan középkori tanrendjében.² A középkorban használt legfontosabb grammatikák Donatus összefoglaló és Priscianus magasabb szintű művei voltak. Mindketten a klasszikus szerzők mintái szerint állították össze nyelvtanaikat, ezáltal a latin klasszikusok fontos közvetítőiként szolgáltak – bár maga Priscianus keresztény volt, erről láthatólag senki nem vett tudomást, mindig a pogány klasszikusok között tartották számon.³ Sokatmondó, hogy Dante Donatust a *Paradisóba* helyezte (XII. 137), Priscianust pedig az *Infernába* (XV. 109).⁴

Priscianus leggyakrabban használt munkája az *Institutiones grammaticae* volt.⁵ Ez eredetileg görög grammatikai tekintélyekre épülő latin nyelvtan volt, amely bizánci görögöket is segített a latin mint idegen nyelv tanulásában.⁶ Szövegkiadója szerint a művet olyan gyakran másolták a középkorban, sokszor önálló kódexekben, hogy egyetlen *bibliotheca* (kis könyvtár) sem nélkülözte, és még *magistellis scholasticis* (iskolamesterek által) is magyarázhatták. Priscianus szövegének kiadója továbbá ezt írja: „Biztosan állíthatnám, hogy Európa összes könyvtárában az *Institutiones Grammaticae* mintegy ezer kódexét őrzik.” Ez a mondat irodalomtörténészek nemzedékeit vezette félre, klasszika-filológusokat és középkorászokat egyaránt.⁷ A szövegkiadó becslése később erős túlzásnak bizonyult Priscianus grammatikájának kéziratos hagyományával kapcsolatban: tekintetbe véve az összes ismert töredéket és kéziratot, amit a 14. század végével bezárólag másoltak, a legmegbízhatóbb eredmények számolnak ugyan Priscianus-kéziratok százaival, de ezerrel nem.⁸

A kéziratok többségét a 9. és 11. század között másolták. Míg Donatus *Ars minor*-ból (Kisebb tankönyv) és *Ars maior*-ból (Nagyobb tankönyv) álló *Ars grammaticae*-jének (Nyelvtankönyv) összesen mintegy hétszáz kézirata maradt fenn, Priscianus *Institutiones grammaticae*-ja tizenhat olyan Karoling-kori kódexben található, amely a teljes művet tartalmazza annak mind a tizennyolc könyvével. A grammatikát ezután külön részletekben másolták. A 11. századtól az első tizenhat könyv neve *Priscianus maior* (Nagyobb Priscianus) volt (*De octo partibus* – A nyolc szófajról): az 1–7. könyv témája a *nomen*, a 8–10. könyvé a *verbum*, a 11. könyvé a *participium*, a 12–13. könyvé a *pronomen*, a 14. könyvé a *praepositio*, a 15. könyvé az *adverbium* és az *interiectio*, a 16. könyvé pedig a *coniunctio*. A 17–18. könyv neve *Priscianus minor* (Kisebb Priscianus) volt (*De constructione* – A mondat szerkesztésről). Amint

az *Accessus Prisciani* (Bevezetés Priscianushoz) leírja a klasszikus latin művekhez írt középkori bevezetőkből, az *Accessus ad auctores*ban (Bevezetés a szerzőkhöz): „Bár több kötet, mint a *Priscianus maior de octo partibus* és a *Priscianus minor de constructione*, mégis egy könyvnek tartják; ahogyan a Zsoltárok könyve is több részből áll, némely szent véleménye alapján mégis egy könyvnek tartják; ahogyan a szerzőknél is, például az ovidiusi *Metamorphoses* és Lucanus esetében, bár több könyvből állnak, mégis egyként tartják őket számon. Így van ez Priscianusnál is, ami abból következik, hogy ő is a fentiekhez igazodik, mivel maga jelenti be műve elején, hogy a tizennyolcadik könyvben fog érkeezni a mondatok felépítéséről és elrendezéséről... A grammatikát pedig a betűk tudományának mondják, azaz a betűkről szóló tudománynak. Ez a művészet pedig igen hasznos, és semmi más nem ismerhető meg nélküle, és fontosabb a dialektikánál, ahogyan a víz fontosabb a balzsamnál.”⁹ (A fennmaradt Priscianus-kéziratok közül mintegy százat másoltak a 11. század előtt vagy annak kezdetén.)¹⁰ A középkori *Accessus ad auctores* feladata a klasszikus latin művek szerzőinek, keletkezési körülményeinek és szerkezetének bemutatása volt. Bár nem tekintették a művek részének, számos szerzőhöz készült azonos minta szerint szerkesztett bevezetés (például *Accessus Catonis*, *Accessus Tullii*, *Accessus Lucani*), ami a kéziratokban gyakran az adott mű vagy az ahhoz írt kommentárok előtt szerepelt. Az *Accessus ad auctores* Priscianus-fejezete a mű könyveinek beosztását ismertette a középkori könyvmásoláson és a szöveggyűjteményen túl általános betekintést enged az utóéletet befolyásoló körülményekbe is: a bevezető a mű szerkezetének bemutatását éppoly fontosnak tartja, mint a tartalmi ismertetést. A szerkezet bemutatása azt is lehetővé tette, hogy az is tájékozódjék az *Institutiones grammaticae* dolgában, aki egyébként nem olvasta a terjedelmes mű egyetlen részletét sem.

Priscianus megítélése olyan jó volt a középkorban, hogy grammatikai tevékenységét említették még történeti feljegyzésekben is – például Paulus Diaconus („Hogy úgy mondjam, a caesareai Priscianus is ekkor kutatta a grammatika művészetének mélységeit Konstantinápolyban” – idézi Prümi Regino), Fleury-i Haymo („A caesareai Priscianus a grammatika művészetében, Arator az apostolok cselekedeteinek verses megörökítésében fényeskedett”), Konstanzi Bernold („Ebben az időben fényeskedett az erények teljes dicsőségében Szent Benedek apát. Priscianus grammatikus is ebben az időben élt”) és Freisingi Ottó („A caesareai Priscianus szorgalmas munkával elkészítette Julianus konzulnak és patríciusnak címzett terjedelmes, de nélkülözhetetlen nyelvtani könyveit”).¹¹ Priscianus mester tehát nem csupán grammatikai szempontból volt jelentős: nevének említése köztörténeti események elbeszélésekor időrendi mérföldkőként is szolgált.

Ennél is fontosabb, hogy Priscianust mindig is méltányolták viszonylag pontos hivatkozásai miatt. Klasszikus latin idézeteinek száma összesen mintegy tízezer, ezáltal jelentősen hozzájárul a latin klasszikusok közvetett továbbéléséhez. Az antik római irodalom lényegében minden szerzőjére hivatkozik.¹² A középkorban nyilvánvaló volt Priscianus jelentősége a klasszikus antikvitás egyik fontos közvetítőjeként. Amint Notker Balbulus tanácsolta: „Egyébként, ha a pogány szerzőket is meg kívánod ismerni, olvasd Priscianust...”¹³ Miatán idéz egy vergiliusi sort (*Aeneis* VIII. 77), Novarai Gunzo mindjárt Pri-

scianus *De constructione*jára hivatkozik: „Vergilius pedig ezt mondja a folyó helyett: »Ó, szarvas zubogó, italus folyamok fejedelme« [Lakatos István fordítása]. Ha pedig valaki jobban meg akarja ezt ismerni, olvassa Priscianus könyveit a mondat-tanról...”¹⁴ Valóban, ez a Vergilius-idézet is gyakran előfordul Priscianus műveiben.¹⁵

A nyelvtani részletek példatárát és magyarázatait kínáló bőséges klasszikus latin idézetanyag alapján Priscianus grammatikája az antik római szerzők közvetett ismeretét terjesztette a középkorban. Amint a hét szabad művészet középkori műveltségre gyakorolt hatásának egyik szakértője egy évszázaddal ezelőtt megfogalmazta: „Ez a számos idézet egyúttal értékes szöveggyűjteménnyé is vált. Vajon a középkori szerzők által gyakran alkalmazott tudós idézeteket mennyiben másolták Priscianusból inkább, mint az eredetiktől?”¹⁶ Következésképpen Priscianus grammatikájának szerepe a középkori oktatásban jobban érthető az antik római irodalom fényében. Magas színvonala azt jelentette, hogy sokkal több volt, mint egyszerű alapfokú latin tananyag vagy *Schulgrammatik* – „a latin alakok olyan részletes leírását nyújtotta, hogy a legmagabiztosabban kivételével mindenki belefűlt”.¹⁷ Klasszikus idézetek tárházaként Priscianus tehát akár anélkül is használható volt, hogy nyelvtani mondanivalóját figyelembe kellett volna venni. Ugyanakkor az is hatott a klasszikus latin művek ismeretére, hogy sokszor csak nyelvtani példák gyanánt kiragadott idézetek alakjában találkozott velük a középkori olvasó.

Priscianus *Institutiones grammaticae*jának középkori népszerűségét tanúsítják kivonatai is. Már Cassiodorus *De orthographiá*ja (A helyesírásról) is, amely az antik grammatikai munkák egyik összefoglalása, részben Priscianusra épül: „Ezeket annak a Priscianus grammatikusnak az első könyvéből gyűjtöttük össze, aki a mi időnkben tanított Konstantinápolyban.”¹⁸ Alcuin megemlékezik Priscianus grammatikájáról York székesegyházi könyvtárának gazdag klasszikus gyűjteményét dicsérve: „Ott találok a régi atyák műveit, mindazt, amit a rómaiak valamire tartanak a kerek Latiumban, vagy amit a kiváló görögök hagytak a latinokra... A régi történetíró Pompeius, Plinius, maga az élelátó Aristotelés és a szónok is, a nagyszerű Tullius... Amit csak Vergilius, Statius, Lucanus és Auctor, vagy amit a grammatika művészetének mesterei írtak, amit Probus, Phocas, Donatus vagy Priscianus, Servius, Eutitius, Pompeius, Comminianus.”¹⁹ Alcuin továbbá *Priscianus Latinae eloquentiae decus*nak (Priscianus, a latin ékesszólás dísz) nevezte őt, azonban saját kivonatai Priscianus *Institutiones grammaticae*jából nem váltak önálló tankönyvvé a középkorban: csak néhány kéziratuk maradt fenn.²⁰ Népszerűbb volt az *Excerptio de arte grammatica Prisciani* (Kivonat Priscianus nyelvtankönyvéből), amit a kéziratok és Fulda kolostorának régi könyvtári katalógusai Hrabanus Maurusnak tulajdonítanak.²¹ Priscianus nyelvtanának kivonatai és könyvtári megjelenései mutatják, hogy egyfelől a kivonatolás és a könyvmásolás, másfelől az oktatás folyamata felerősítette egymást: a mű hozzáférhető volt, mert használták az oktatásban, illetve használták az oktatásban, mert hozzáférhető volt. Ugyanakkor igény volt rá, hiszen nyilvánvalóan azért másolták, hogy oktathassák, és nem fordítva – bizonyára nem azért lett tananyag, hogy másolhassák.

A középkori grammatika kutatásában régóta bevett közhely, hogy a két fő szerző, Donatus és Priscianus műveihez

írt kommentárok legalább olyan fontosak, mint maguk a műveik.²² A Priscianushoz írt Karoling-kori kommentárok e hagyomány jelentős vonulatát képviselik, bár ezek a kifinomult értekezések művelt tudósok szűk körét célozták meg az iskolamesterek mindennapos oktatási igényei helyett.²³ Előbbiek közül a legfontosabb Sedulius Scottus *In Priscianuma* (Priscianushoz)²⁴ és Auxerre-i Remigius *Expositio super Priscianuma* (Magyarázat Priscianushoz).²⁵ Ezek a művek készítették elő az utat a korai skolasztika terjedelmes Priscianus-kommentárjaihoz, köztük Petrus Helias és Ralph de Beauvais munkáihoz.²⁶ Az úgynevezett *Sacerdos ad altare*, egy 12. század végéről származó tankönyvlista, erősen ajánlja a grammatikák használatát, különösen Priscianusét: „Aki grammatikával akar foglalkozni, hallgassa és olvassa Donatus *Barbarismus*át (Nyelvi hibák) és Priscianus nagyobb kötetét mondattani könyvével együtt... figyelmesen tekintse át Remigiusét és Priscianusét is a *De metris* (A versmértékekről), *De ponderibus* (A súlymértékekről), *De duodecim versibus Virgilii* (Vergilius tizenkét verssoráról) és *De accentibus* (A hangsúlyokról) című könyvet, bár utóbbi sokak szerint nem Priscianus műve.”²⁷ A skolasztikus Priscianus-kommentárok – Robert Kilwardby, Boethius de Dacia (*Modi significandi sive quaestiones super Priscianum maiorem* – A jelölés módjai, avagy kérdések a Nagyobb Priscianushoz), Petrus Hispanus (*Summa a Priscianus minorhoz*) – kéziratának száma már felülmúlja a Priscianus-művek kéziratának számát is. A 13. századtól Priscianus vezető szerepét új értekezések vették át: Alexander de Villa Dei *Doctrinaléja* és Eberhard de Béthune *Graecismusa*. Priscianus *Institutiones grammaticae*jának *editio princeps*ét Velencében nyomtatták 1470-ben – egy ez idáig azonosítatlan 9. századi kézirat alapján.²⁸ Mégis megállapítható, hogy Priscianus a kommentárok révén is meghatározó szerzője volt a középkor nyelvtani oktatásának.

Priscianus egyéb művei közül mindenekelőtt a *Praeexercitamina*t (Előgyakorlatok) kell említeni: ez bevezető retorikai gyakorlatok rövid áttekintése, a Kr. u. 2. századi tarsusi iskolamester, Hermogenés *Progymnasmata*jának latinra fordított és átdolgozott változata.²⁹ Párhuzamot vonva görög és latin grammatikai tekintélyek között, már Cassiodorus kiemelte Priscianus jelentőségét (*Institutiones* II. 1. 1): „Ezek helyzetéről és jelentőségéről görögül Helenus, latinul Priscianus értekezett közérthetően.” Priscianus *Praeexercitamina*ja hivatkozik Terentius, Cicero, Sallustius, Vergilius és Horatius műveire, de műfaja és rövidege miatt az *Institutiones grammaticae*hoz

képest elhanyagolhatóan kevés klasszikus latin hivatkozást tartalmaz – a *progymnasmata* vagy *praeexercitamina* műfaja külön gyakorlatokat jelentett az ókori iskolai szónoklattanban, így annak középkori átvételében is.³⁰

Priscianus másik, rövidebb grammatikai munkája az *Institutio de nomine et pronomine et verbo* (Tanítás a főnévről, névmásról és ígéről).³¹ Auxerre-i Remigius ehhez a munkához is írt kommentárt, amelyben az *Accessus*-hagyomány szellemében megjegyzi Priscianusról: „Itt négy dolog vizsgálendő, az írás helyszíne, szerzője, keletkezési ideje és oka. A helyszín Róma, a szerző Priscianus, keletkezési ideje Julianus konzul kora, oka a gyermekek tanítása. Ugyanis nagy munkája után ezt a könyvecskét készítette el, hogy tanítsa a gyermekeket.”³² Priscianus rövidebb munkái közé tartozik még a *Partitiones duodecim versuum Aeneidos principalium* (Az *Aeneis* tizenkét első verssorának felosztása).³³ Középkori könyvtári katalógusok néha *Priscianellus* néven említik e munkát, követve az olyan kicsinyítő képzős címek mintáját, mint *Serviellus* vagy *Serviulus*.³⁴ Auxerre-i Remigius ezt a művet is kommentálta.³⁵ Priscianus *De figuris numerorum* (A számok alakjáról)³⁶ és *De metris fabularum Terentii* (Terentius színdarabjainak versmértékéről)³⁷ című művein kívül vannak még neki tulajdonított bizonytalan eredetű munkák, mint a *Periegesis* (Körülvezetés), amely az *Institutiones grammaticae*val és az *Institutio de nomine et pronomine et verbo*val együtt szerepel Lorsch kolostorának 9. századi könyvtári katalógusában: „Priscianus grammatikus könyve, amelynek címe *Periegesis*, azaz a földkerekség és a tenger leírása, két quaternióban.”³⁸ Priscianus rövidebb grammatikai munkái, illetve a neki tulajdonított művek utóélete tehát mutatja, hogy az *Institutiones grammaticae* által kölcsönözött tekintély révén a kisebb írások is ismertek lettek.

Összefoglalva valóban megállapítható, hogy Priscianus *Institutiones grammaticae* című munkájának középkori utóélete számos példával igazolja: keletkezési körülményeinek összefüggéseitől eltávolodva egy ókori mű eredeti célkitűzéseitől eltérően is időszzerűvé válik. Terjedelme és külön részletekben történő másolása miatt is nehezen elképzelhető, hogy a szóban forgó művet az elejétől a végéig olvasták volna. Használni viszont használták aszerint, hogy melyik olvasó mit tartott fontosnak a műben: a szerkezetét, a szerzőjét, a példaanyagát, a terjedelmét vagy éppen a kommentárjait. E jelenség egyik magyarázata Priscianus esetében az lehet, hogy a munka egy évezreden át alapvetően mégiscsak az maradt, aminek a szerzője szánta: tankönyv.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA K 75457 számú pályázat keretében készült.

- 1 Lásd Salamon 1979, 91–96; Ballaira 1989; Conti Bizzarro 1994, 35–49.
- 2 Lásd Passalacqua 1978; Bursill-Hall 1981; Hofman 1998, 128–131.
- 3 Lásd Dekkers–Gaar 1995, 504–506.
- 4 Lásd Kneepkens 1974, 258–268.
- 5 Priscianus, *Institutionum grammaticarum libri XVIII: Grammatici Latini*, II–III.
- 6 Lásd Wright 2002, 3–17; Wright 2002, 70–84.
- 7 *Pro certo equidem affirmarim, in universis Europae librariis Institutionum Grammaticarum ad mille codices servari* (Priscianus, *Institutionum grammaticarum libri XVIII: Grammatici Latini*, II, xiii). Lásd Langosch 1963, 51; Dihle 1989, 451.
- 8 Lásd Fritz 1908, 83–84; Buttenwieser 1942, 53; Huygens 1953, 479; Meyer 1954; Holtz 1977, 247–269; Bursill-Hall 1981.
- 9 *Licet diuersa sunt uolumina, scilicet maior Priscianus de uiii partibus et minor constructionum, tamen unus liber reputatur, quemadmodum liber Psalmorum licet diuersi reputantur, secundum assertionem quorundam sanctorum tamen unus liber reputatur, quemadmodum in auctoribus, scilicet in Ouidio Metamorphoseon et in Lucano, licet diuersi sunt libri, tamen pro uno reputantur. Sic etiam est de Prisciano, quod inde conicitur, quod idem sit iste cum premissis, quia ipse asserit in principio operis sui se tractaturum in xiiii libro de constructione siue ordinatione dictionum... Grammatica autem dicitur quasi literalis scientia, id est scientia tradita de literis. Ars autem ista utilis ualde est et nulla potest sciri absque ista et magis necessaria est quam dialectica, quemadmodum aqua magis necessaria est quam balsamum* (*Accessus ad auctores*, kiad. R. B. C. Huygens, Bruxelles, 1954, 42–43). Lásd Baebler 1885, 28–66; Kneepkens 1995, 239–264.
- 10 Lásd Gibson 1972, 105–124; Cervani 1984, 397–421. Lásd még Thurot 1869, passim.
- 11 *Tunc quoque apud Constantinopolim Priscianus Caesariensis grammaticae artis, ut ita dixerim profunda rimatus est* (Paulus Diaconus, *Historia Romana: Monumenta Germaniae historica: Auctores antiquissimi*, II, 396; Prümi Regino, *Chronicon: Patrologiae cursus completus: Series Latina*, CXXXII, 26), *Priscianus Caesariensis in arte grammatica, Arator in exarandis apostolorum actibus arte metrica, claruerunt* (Fleury-i Haymo, *Historia Francorum*: uo., CXXXIX, 698), *His temporibus beatus abbas Benedictus immensa uirtutum gloria claruit. Priscianus quoque grammaticus his fuit temporibus* (Konstanzi Bernold, *Chronicon: Monumenta Germaniae historica: Scriptores*, V, 412), *Priscianus Caesariensis grammaticae artis libros ad Iulianum consulem et patricium profusos, sed necessarios officioso opere edidit* (Freisingi Ottó, *Chronica sive historia de duabus civitatibus: Monumenta Germaniae historica: Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, XLV, 235).
- 12 Lásd Froehde 1895, 279–288; Jeep 1908–1909, 12–51, 1–51; Craig 1930, 65–73; Curtius 1947, 9; Donovan 1961, 75–80; Buck 1963, 219, 221; Perl 1967, 283–288; Polara 1994, 187–201; Swiggers 1995, 159–195; Law 1997, 6–11; Vainio 2000, 30–48.
- 13 *Caeterum, si et gentilium auctores nosse desideras, Priscianum lege...* (Notker Balbulus, *De interpretibus diuinarum scripturarum: Patrologiae cursus completus: Series Latina*, CXXXI, 1004).
- 14 *Corniger hesperidum fluuius regnator aquarum – Virgilius tamen inquit: „Corniger Hesperidum fluuius regnator aquarum” pro fluuio. Si quis autem hoc pleniter scire desiderat, libros Prisciani de constructione legat...* (Novarai Gunzo, *Epistola ad Augienses fratres: Patrologiae cursus completus: Series Latina*, CXXXVI, 1287).
- 15 Priscianus, *Institutionum grammaticarum libri XVIII: Grammatici Latini*, II, 305; uo., III, 202, 208; uő, *Partitiones duodecim versuum Aeneidos principalium*: uo., III, 487, 511.
- 16 Abelson 1906, 39.
- 17 Law 1997, 131.
- 18 *Ex Prisciano grammatico qui nostro tempore Constantinopoli doctor fuit, de libro primo ipsius ista collecta sunt* (Cassiodorus, *De orthographia: Grammatici Latini*, VII, 207–209).
- 19 *Illic inuenies ueterum uestigia Patrum, / Quidquid habet pro se Latio Romanus in orbe / Graecia uel quidquid transmisit clara Latinis / ... / Historici ueteres Pompeius, Plinius, ipse / Acer Aristoteles, rhetor quoque Tullius ingens. / ... / Quod Maro Virgilius, Statius, Lucanus et Auctor: / Artis grammaticae uel quid scripsere magistri; / Quid Probus atque Focas, Donatus, Priscianusue, / Seruius, Euticius, Pompeius, Comminianus* (Alcuin, *Poema de pontificibus et sanctis ecclesiae Eboracensis: Patrologiae cursus completus: Series Latina*, CI, 843–844).
- 20 Alcuin, *Grammatica: Patrologiae cursus completus: Series Latina*, CI, 873. Lásd Schmitz 1908, 19–28, 30–31; Brown 1975, 237–293; O'Donnell 1976, 222–235; Bischoff 1994, 100; Law 1994, 95–96; Holtz 2000, 289–326.
- 21 Pseudo-Hrabanus Maurus, *Excerptio de arte grammatica Prisciani: Patrologiae cursus completus: Series Latina*, CXI, 613–678. Lásd Rissel 1976, 76–162; Brunhölzl 1975, 330–331.
- 22 Lásd Traube 1911, 98.
- 23 Lásd Rädle 1982, 484–500; Dutton–Luhtala 1994, 153–163; Luhtala 1996, 53–78.
- 24 Sedulius Scottus, *In Priscianum: Corpus Christianorum: Continuatio mediaeualis*, XLc, 55–84. Lásd Law 1994, 88–110.
- 25 Lásd Manitius 1911, 504–519; De Marco 1952, 495–517; Huygens 1954, 330–344; Leonardi 1975, 459–504; Holtz 1989–1990, 163–173.
- 26 Lásd Hunt 1941–1943, 194–231; Jeauneau 1973, 335–370; Gibson 1979, 235–254; Gibson 1992, 17–33.
- 27 *Gramatice daturus operam audiat et legat barbarismum Donati et Prisciani maius volumen cum libro constructionum... et Remigium et Priscianum de metris et de ponderibus et duodecim versibus Virgillii et Priscianum de accentibus, quem tamen multi negant editum esse a Prisciano, inspiciat diligenter* (Haskins 1909, 92).
- 28 Lásd Rand 1929, 249–269; Gibson 1977, 249–260.
- 29 Priscianus, *Praeexercitamina: Grammatici Latini*, III, 430–440. Lásd Luscher 1912; Weische 1978, 155–156; Passalacqua 1986, 443–448; Ward 1990, 30; Copeland 1991, 58.
- 30 *De quarum positionibus atque uirtutibus Graecae Helenus, Latine Priscianus subtiliter tractauerunt*. Lásd Cizek 1994, 247–251.
- 31 Priscianus, *Institutio de nomine et pronomine et verbo: Grammatici Latini*, III, 441–456.
- 32 *Quattuor in hoc loco requirenda sunt, locus, persona, tempus et causa scribendi. Locus Roma, persona Priscianus, tempus sub Iuliano consule, causa scribendi ad instruendos pueros. Nam post magnum suum opus hunc composuit libellum ut pueros erudiret* (*Remigiana: Corpus Christianorum: Continuatio mediaeualis*, CLXXI, 12–13). Lásd Jeudy 1972, 73–144.
- 33 Priscianus, *Partitiones duodecim versuum Aeneidos principalium: Grammatici Latini*, III, 457–515. Lásd Glück 1967, 62–68.
- 34 Lásd Hurlbut 1933, 259; Dolbeau 1989, 79–99.
- 35 Lásd Jeudy 1971, 123–143; Contreni 1978, 60, 68, 182.
- 36 Priscianus, *De figuris numerorum: Grammatici Latini*, III, 406–417.
- 37 Priscianus, *De metris fabularum Terentii*: uo. III, 418–429.
- 38 *Liber Prisciani grammatici, qui „Periegesis” nominatus est, id est descriptio orbis terrarum et maris, in duobus quaternionibus* (Häse 2002, 98, 303–306). Lásd még Finch 1968, 165–179.

Bibliográfia

- Abelson 1906: Abelson, Paul, *The Seven Liberal Arts: A Study in Mediaeval Culture*, New York, 1906.
- Baebler 1885: Baebler, Johann, „Ars, artes liberales, vox, littera, octo partes”: uő, *Beiträge zu einer Geschichte der lateinischen Grammatik im Mittelalter*, Halle, 1885, 28–66.
- Ballaira 1989: Ballaira, Guglielmo, *Prisciano e i suoi amici*, Torino, 1989.
- Bischoff 1994: Bischoff, Bernhard, „Libraries and Schools in the Carolingian Revival of Learning”: uő, *Manuscripts and Libraries in the Age of Charlemagne*, Cambridge, 1994, 93–114.
- Brown 1975: Brown, T. J., „An Historical Introduction to the Use of Classical Latin Authors in the British Isles from the Fifth to the Eleventh Century”: *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* 22 (1975) 237–293.
- Brunhölzl 1975: Brunhölzl, Franz, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I. Von Cassiodor bis zum Ausklang der karolingischen Erneuerung*, München, 1975.
- Buck 1963: Buck, August, „Gab es einen Humanismus im Mittelalter?": *Romanische Forschungen* 75 (1963) 213–239.
- Bursill-Hall 1981: Bursill-Hall, Geoffrey Leslie, *A Census of Medieval Latin Grammatical Manuscripts*, Stuttgart – Bad Cannstatt, 1981.
- Buttenwieser 1942: Buttenwieser, Hilda, „Popular Authors of the Middle Ages: The Testimony of the Manuscripts”: *Speculum* 17 (1942) 50–55.
- Cervani 1984: Cervani, Roberta, „Considerazioni sulla diffusione dei testi grammaticali: La tradizione di Donato, Prisciano, Papias nei secoli XII–XV”: *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano* 91 (1984) 397–421.
- Cizek 1994: Cizek, Alexandru N., *Imitatio et tractatio: Die literarisch-rhetorischen Grundlagen der Nachahmung in Antike und Mittelalter*, Tübingen, 1994, 247–251.
- Conti Bizzarro 1994: Conti Bizzarro, Ferruccio, „Prisciano fra Oriente e Occidente”: *Filologia Antica e Moderna* 7 (1994) 35–49.
- Contreni 1978: Contreni, John J., *The Cathedral School of Laon from 850 to 930: Its Manuscripts and Masters*, München, 1978.
- Copeland 1991: Copeland, Rita, *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages: Academic Traditions and Vernacular Texts*, Cambridge, 1991.
- Craig 1930: Craig, J. D., „Priscian's Quotations from Terence”: *Classical Quarterly* 24 (1930) 65–73.
- Curtius 1947: Curtius, Ernst Robert, „Das mittelalterliche Bildungswesen und die Grammatik”: *Romanische Forschungen* 60 (1947) 1–26.
- De Marco 1952: De Marco, Maria, „Remigii inedita”: *Aevum* 26 (1952) 495–517.
- Dekkers–Gaar 1995: Dekkers, Eligius – Gaar, Aemilius *Clavis patrum Latinorum*, Turnhout, 1995.
- Dihle 1989: Dihle, Albrecht, *Die griechische und lateinische Literatur des Kaiserzeit: Von Augustus bis Justinian*, München, 1989.
- Dolbeau 1989: Dolbeau, François, „Noms de livres”: Weijers, Olga (szerk.), *Études sur la vocabulaire intellectuel au moyen âge II. Vocabulaire du livre et de l'écriture au moyen âge*, Turnhout, 1989, 79–99.
- Donovan 1961: Donovan, Mortimer J., „Priscian and the Obscurity of the Ancients”: *Speculum* 36 (1961) 75–80.
- Dutton–Luhtala 1994: Dutton, Paul Edward – Luhtala, Anneli, „Eriugena in Priscianum”: *Mediaeval Studies* 56 (1994) 153–163.
- Finch 1968: Finch, Chauncey E., „Catalogues and Other Manuscripts from Lorsch”: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 99 (1968) 165–179.
- Fritz 1908: Fritz, Józef, „Fragmenty rękopisu Priscyana z XI. wieku”: *Eos* 14 (1908) 83–84.
- Froehde 1895: Froehde, Oskar, „Die griechischen und römischen Quellen der Institutiones des Priscianus”: *Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik* 65 (1895) 279–288.
- Gibson 1972: Gibson, Margaret, „Priscian, «Institutiones grammaticae»: A Handlist of Manuscripts”: *Scriptorium* 26 (1972) 105–124.
- Gibson 1977: Gibson, Margaret, „The Collected Works of Priscian: The Printed Editions 1470–1859”: *Studi Medievali* 18 (1977) 249–260.
- Gibson 1979: Gibson, Margaret, „The Early Scholastic «Glosule» to Priscian, «Institutiones Grammaticae»: The Text and Its Influence”: *Studi Medievali* 20 (1979) 235–254.
- Gibson 1992: Gibson, Margaret, „Milestones in the Study of Priscian, circa 800 – circa 1200”: *Viator* 23 (1992) 17–33.
- Glück 1967: Glück, Manfred, *Priscians Partitiones und ihre Stellung in der spätantiken Schule*, Hildesheim, 1967.
- Häse 2002: Häse, Angelika, *Mittelalterliche Bücherverzeichnisse aus Kloster Lorsch: Einleitung, Edition und Kommentar*, Wiesbaden, 2002.
- Haskins 1909: Haskins, Charles H., „A List of Text-Books from the Close of the Twelfth Century”: *Harvard Studies in Classical Philology* 20 (1909) 75–94.
- Hofman 1998: Hofman, Rijcklof, „Manuscripts and Tradition of Grammatical Texts from Antiquity to the Renaissance”: *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 8 (1998) 128–131.
- Holtz 1977: Holtz, Louis, „La typologie des manuscrits grammaticaux latins”: *Revue d'Histoire des Textes* 7 (1977) 247–269.
- Holtz 1989–1990: Holtz, Louis, „Les nouvelles tendances de la pédagogie grammaticale au Xe siècle”: *Mittellateinisches Jahrbuch* 24–25 (1989–1990) 163–173.
- Holtz 2000: Holtz, Louis, „Priscien dans la pédagogie d'Alcuin”: De Nonno, Mario – De Paolis, Paolo I. (szerk.), *Manuscripts and Tradition of Grammatical Texts from Antiquity to the Renaissance* 1., Cassino, 2000, 289–326.
- Hunt 1941–1943: Hunt, Richard William, „Studies on Priscian in the Eleventh and Twelfth Centuries, I, Petrus Helias and His Predecessors”: *Mediaeval and Renaissance Studies* 1 (1941–1943) 194–231.
- Hurlbut 1933: Hurlbut, Stephen A., „A Forerunner of Alexander de Villa-Dei”: *Speculum* 8 (1933) 258–263.
- Huygens 1953: Huygens, R. B. C., „Accessus ad auctores, II”: *Latomus* 12 (1953) 460–484.
- Huygens 1954: Huygens, R. B. C., „Remigiana”: *Aevum* 28 (1954) 330–344.
- Jeauneau 1973: Jeauneau, Édouard, „Deux rédactions des gloses de Guillaume de Conches sur Priscien”: uő, *Lectio philosophorum: Recherches sur l'École de Chartres*, Amsterdam, 1973, 335–370.
- Jeep 1908–1909: Jeep, Ludwig, „Priscianus: Beiträge zur Ueberlieferungsgeschichte der Römischen Literatur, I–II”: *Philologus* 67–68 (1908–1909) 12–51, 1–51.
- Judy 1971: Judy, Colette, „La tradition manuscrite des Partitiones de Priscien et la version longue du commentaire de Rémi d'Auxerre”: *Revue d'Histoire des Textes* 1 (1971) 123–143.
- Judy 1972: Judy, Colette, „L'Institutio de nomine, pronomine et verbo de Priscien: Manuscrits et commentaires médiévaux”: *Revue d'Histoire des Textes* 2 (1972) 73–144.
- Kneepkens 1974: Kneepkens, C. H., „Priscianus Apostata en Sanctus Donatus”: *Hermeneus* 45 (1974) 258–268.
- Kneepkens 1995: Kneepkens, C. H., „The Priscianic Tradition”: *Sprachtheorien in Spätantike und Mittelalter*, szerk. Sten Ebbesen, Tübingen, 1995, 239–264.
- Langosch 1963: Langosch, Karl, *Lateinisches Mittelalter: Einleitung in Sprache und Literatur*, Darmstadt, 1963.

- Law 1994: Law, Vivien, „The Study of Grammar”: McKitterick, Rosamond (szerk.), *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*, Cambridge, 1994, 88–110.
- Law 1997: Law, Vivien, „The Historiography of Grammar in the Early Middle Ages”: uő, *Grammar and Grammarians in the Early Middle Ages*, London – New York, 1997, 6–11.
- Law 1997: Law, Vivien, „The Study of Grammar under the Carolingians”: uő, *Grammar and Grammarians in the Early Middle Ages*, London – New York, 1997, 129–153.
- Leonardi 1975: Leonardi, Claudio, „I commenti altomedievali ai classici pagani: Da Severino Boezio a Remigio d’Auxerre”: *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo* 22 (1975) 459–504.
- Luhtala 1996: Luhtala, Anneli, „«Priscian’s Definitions are Obscure»: Carolingian Commentators on the *Institutiones grammaticae*”: Law, Vivien – Hüllen, Werner (szerk.), *Linguists and Their Diversions: A Festschrift for R. H. Robins on His 75th Birthday*, Münster, 1996, 53–78.
- Luscher 1912: Luscher, Alfred, *De Prisciani studiis Graecis*, Breslau, 1912.
- Manitius 1911: Manitius, Max, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I. Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*, München, 1911.
- Meyer 1954: Meyer, Otto, *Fragmenta Prisciani Swinfurtensia: Zur Handschriften-Fragment-Forschung in Franken*, Bamberg, 1954.
- O’Donnell 1976: O’Donnell, J. Reginald, „Alcuin’s Priscian”: O’Meara, John J. – Naumann, Bernd (szerk.), *Latin Script and Letters A.D. 400–900: Festschrift Presented to Ludwig Bieler on the Occasion of His 70th Birthday*, Leiden, 1976, 222–235.
- Passalacqua 1978: Passalacqua, Marina, *I codici di Prisciano*, Roma, 1978.
- Passalacqua 1986: Passalacqua, Marina, „Note su Prisciano traduttore”: *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica* 114 (1986) 443–448.
- Perl 1967: Perl, Gerhard, „Die Zuverlässigkeit der Buchangaben in den Zitaten Priscians”: *Philologus* 111 (1967) 283–288.
- Polara 1994: Polara, Giovanni, „Storia della trasmissione dei testi grammaticali”: Leonardi, Claudio (szerk.), *La critica del testo mediolatino*, Spoleto, 1994, 187–201.
- Rädle 1982: Rädle, Fidel, „Die Kenntnis der antiken lateinischen Literatur bei den Iren in der Heimat und auf dem Kontinent”: Löwe, Heinz (szerk.), *Die Iren und Europa im früheren Mittelalter I*. Stuttgart, 1982, 484–500.
- Rand 1929: Rand, Edward Kennard, „The Classics in the Thirteenth Century”: *Speculum* 4 (1929) 249–269.
- Rissel 1976: Rissel, Maria, *Rezeption antiker und patristischer Wissenschaft bei Hrabanus Maurus: Studien zur karolingischen Geistesgeschichte*, Bern–Frankfurt, 1976.
- Salamon 1979: Salamon, Maciej, „Priscianus und sein Schülerkreis in Konstantinopel”: *Philologus* 123 (1979) 91–96.
- Schmitz 1908: Schmitz, Wilhelm, *Alcuins Ars grammatica, die lateinische Schulgrammatik der karolingischen Renaissance*, Ratingen, 1908.
- Swiggers 1995: Swiggers, Pierre, „L’héritage grammatical gréco-latin et la grammaire au moyen âge”: Welkenhuysen, Andries – Braet, Herman – Verbeke, Werner (szerk.), *Mediaeval Antiquity*, Leuven, 1995, 159–195.
- Thurot 1869: Thurot, Charles, *Extraits de divers manuscrits latins pur servir à l’histoire des doctrines grammaticales au moyen âge*, Paris, 1869.
- Traube 1911: Traube, Ludwig, „Die lateinische Grammatik des Mittelalters”: uő, *Vorlesungen und Abhandlungen II. Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters*, München, 1911, 93–103.
- Vainio 2000: Vainio, Raija, „Use and Function of Grammatical Examples in Roman Grammarians”: *Mnemosyne* 53 (2000) 30–48.
- Ward 1990: Ward, John O., „Rhetoric and the Art of Dictamen”: Weijers, Olga (szerk.), *Études sur le vocabulaire intellectuel du moyen âge III. Méthodes et instruments du travail intellectuel au moyen âge*, Turnhout, 1990, 20–61.
- Weische 1978: Weische, Alfons, „Zur Bedeutung der römischen Rhetorik”: Büchner, Karl (szerk.), *Latein und Europa: Traditionen und Renaissancen*, Stuttgart, 1978, 147–167.
- Wright 2002: Wright, Roger, „How Latin Came to Be a Foreign Language for All”: uő, *A Sociophilological Study of Late Latin*, Turnhout, 2002, 3–17.
- Wright 2002: Wright, Roger, „The Role of Priscian”: uő, *A Sociophilological Study of Late Latin*, Turnhout, 2002, 70–84.